

## КРИТИКО-АНАЛІТИЧНИЙ КОМПОНЕНТ У ДИСКУРСІ ІСТОРИКО-ФІЛОЛОГІЧНИХ СТУДІЙ ХІХ СТ.: ТЕКСТОТВОРЕННЯ І ПРАГМАТИКА

У статті пропонується комплексна лінгвопрагматична характеристика текстів критико-аналітичного спрямування — так званих розборів, які у складі славістичного дискурсу другої половини ХІХ ст. репрезентували динамічні норми рецензування. Аналіз ґрунтується на наукових працях цього типу, авторами яких були О. О. Потебня, Вагрослав Ягич, І. І. Срезневський, П. О. Лавровський, О. Ф. Бичков, П. Ф. Фортунатов, М. П. Дашкевич та інші відомі славісти ХІХ ст. Тексти-розбори розглядаються з позицій сучасного дискурсивного аналізу в аспекті текстотворення та прагматики, характеризуються основні комунікативні стратегії.

Ключові слова: текст розбору, рецензування, славістичні студії ХІХ ст., критичний дискурс.

У складі сучасного наукового дискурсу текстам критичного спрямування — рецензіям, відгукам, відзивам, аналітичним оглядам — належить помітне місце, а наукове рецензування було й залишається невід’ємним складником діяльності вченого, яка втілюється у критичному текстотворенні і текстах, що поступово почали залучатися до аналізу та стали об’єктом дослідження у вітчизняних і зарубіжних лінгвістичних студіях за різними напрямками — лінгвостилістичним, соціолінгвістичним, комунікативним, прикладним<sup>1</sup>. Звернення до наукового дискурсу ХІХ ст. і, зокрема, до дискурсивної практики історико-філологічних студій виявляє картину, у якій критико-аналітичній діяльності в науці відводилася провідна роль, а текстам, що її представляли, надавалося не менше ваги, ніж оригінальним науковим розвідкам. Тексти критичного жанру утворювали в структурі тогочасного дискурсу вагомий сегмент і здійснювали глибокий і неформальний

---

<sup>1</sup> *Гльченко О. М.* Етикет англомовного дискурсу.— К., 2002.— 288 с.; *Корнева Н. А.* Засоби впливу і переконання та їх інкорпоративний характер в рецензії (на матеріалі української, російської, англійської, німецької мов) // Проблеми семантики, прагматики та когнітивної лінгвістики : Зб. наук. праць / Відп. ред. М. Корбозерова.— К., 2009.— Вип. 14.— С. 184–192; *Ляпунова В. Г., Мешков О. Д., Терехова Е. В.* A Book about Books : Композиция и язык научных рецензий.— М., 1990.— 144 с.; *Радзиевская Т. В.* О некоторых особенностях текстообразования в советский период // Езыкът на тоталитарното и посттоталитарното общество.— София, 1996.— С. 48–55; *Соловьева Г. И.* Типичные языковые средства в научной рецензии // Стереотипность и творчество в тексте : Межвуз. сб. науч. тр.— Пермь, 1999.— С. 61–69; *Hartley J.* How do scientists read and write book reviews? // European Science Editing.— 2005.— Vol. 31. N 3.— P. 76–78; *Motta-Roth D.* Discourse analysis and academic book reviews: a study of text and disciplinary cultures // Genre studies in English for Academic Purposes.— 1998.— N 29.— P. 29–58; *Zaško-Zielińska M.* Recenzja i jej norma gatunkowa // Poradnik językowy.— 1999.— N 8–9.— S. 96–108.

вплив на загальний розвиток наукової думки. Саме ця обставина визначає одну з ключових особливостей дискурсивної практики в період становлення славістичної науки, яка супроводжувала її протягом усього XIX ст.

Поряд з рецензіями та відгуками, критико-аналітичну діяльність учених-славістів представляли тексти-розбори, які в дискурсі історико-філологічних студій XIX ст. можна вважати найрепрезентативнішим текстотипом критичного спрямування. Розбори являли собою значні за обсягом текстові твори від 20 до 80 сторінок, які публікувалися окремими виданнями як самостійні наукові твори або у вигляді збірок розборів, у зв'язку, зокрема, з присудженням Академією наук певних премій і нагород, що сприяло активізації наукової діяльності в галузі славістичних студій та загальному поширенню її надбань. Серед авторів розборів — О. О. Потебня, Ф. І. Буслаєв, І. В. Ягич, І. І. Срезневський, П. О. Лавровський, Ф. Є. Корш, О. Ф. Бичков, Ю. Ф. Карський, П. Ф. Фортунатов, О. І. Соболевський, М. П. Дашкевич, В. М. Щепкін, О. О. Шахматов та ін.<sup>2</sup> Нашим завданням буде окреслити текстотип розбору в аспекті його лінгвопрагматичних характеристик, визначити основні стратегії текстотворення та дискурсивні форми, в яких втілюється критична думка рецензента.

Ставлячи питання щодо особливостей текстотипу розбору, слід зважати на значну варіативність структури, змісту та вербального репертуару текстів. Ця варіативність зумовлена різними чинниками, з яких ми розглянемо два: перший пов'язаний з мовною свідомістю автора розбору та розумінням ним своїх завдань, а також функціональної і процедурної специфіки аналітичного тексту, другий — з похідним характером розбору як тексту про текст.

**1. Основний процедурний принцип розбору та його когнітивні властивості.** У розборах XIX ст. можна виявити тексти, структурно-семантичні властивості яких свідчать про те, що в концептуалізації цього текстотипу автором на перший план виступає внутрішня форма і семантика іменника *разбор* та дієслова *разбирать*. Обидві ці одиниці мають значення серії продуманих неспонтанних дій з роз'єднання цілого на частини, у даному випадку — з когнітивною метою вивчення об'єкта. Так, наприклад, «Толковый словарь русского языка» за ред. Д. М. Ушакова як перше значення лексеми *разобрать* подає: «Разнять по частям или на части, разложить на части; противоп. собрать»<sup>3</sup>.

<sup>2</sup> Див., напр.: *Буслаев Ф. И.* Разбор сочинения О. Миллера «Сравнительно-критические наблюдения над слоесвым составом народного русского эпоса: Илья Муромец и богатырство киевское» // Отчет о 14-м присуждении наград гр. Уварова. — СПб., 1872. — С. 64–89; *Лавровский П. А.* Разбор сочинения г.г. А. Н. Пыпина и В. Д. Спасовича «Обзор истории славянских литератур» // Отчет о девятом присуждении наград гр. Уварова. — СПб., 1867. — 169 с.; *Срезневский И. И.* Разбор сочинения О. Бодянского под заглавием: «О времени происхождения славянских письмен» // 25-е присуждение Демидовских наград. — СПб., 1856. — С. 63–69; *Фортунатов Ф. Ф.* Критический разбор сочинения профессора Императорского Варшавского университета Г. К. Ульянова «Значения глагольных основ в литовско-славянском языке», ч. 1–2 (Варшава, 1891–95г.). — СПб., 1897. — 158 с.; *Шахматов А. А.* Разбор сочинения И. А. Тихомирова «Обозрение летописных сводов Руси северо-восточной» // Отчет о сороковом присуждении наград гр. Уварова / Зап. императ. Академии наук по ист.-филол. отд-нию. — СПб., 1899. — Т. 4. № 2. — С. 103–236.

<sup>3</sup> Толковый словарь русского языка / Под ред. Д. Н. Ушакова. — М., 1939. — Т. 3. — С. 1184.

Семантика роз'єднання цілого на частини проектується і на структуру тексту розбору, і на принципи його текстотворення. У цьому випадку провідний процедурний принцип текстотворення реалізується через послідовне — відповідно до лінійної структури тексту-об'єкта — вичленування в ньому певних блоків з їх послідовним аналізом. Відтак лінійна, структурно-композиційна будова розбору набуває ознак ізоморфізму щодо лінійної структури рецензованого тексту, а послідовність тих об'єктів, які потрапляють у поле зору рецензента, відповідає послідовності викладу в аналізованій праці.

Таке розуміння завдань і процедурної специфіки розбору можемо спостерігати в праці П. О. Лавровського, присвяченій критичному аналізу дослідження О. О. Потебні «О мифическом значении некоторых поверий и обрядов»<sup>4</sup>. Унаслідок дотримання цього принципу основна частина розбору (після вступної) набуває чіткої та однотипної структури. Вона складається з блоків, кожний з яких утворюється з прямої або непрямої цитати рецензованого автора і супроводжується міркуваннями, коментарями, питаннями, зауваженнями та спростуваннями положень, що висловлені в рецензованому дослідженні. Такий текстовий блок становить основну структурно-семантичну одиницю розбору. Наприклад:

«На стр. 21–25 автор доказал, по-своему, что языческие божества посещали людей в качестве гостей <...>. Но мы позволим себе усомниться в действительности гостеванья и действительных божеств; по крайней мере, предложенные на указанных страницах доказательства, в наших глазах, решительно бездоказательны <...>» (с. 39–40); «На стр. 51–55 находим довольно подробное объяснение значения коровая, в котором автор видит солнце и жениха. Выставим только вопросы, обнаруживающие, по нашему мнению, несостоятельность объяснения <...>» (с. 60).

Зазначений процедурний принцип представлений і в багатьох інших розборах у тих випадках, коли текст рецензента відтворює лінійну структуру аналізованого тексту, що дає підстави твердити про сформованість моделі текстотворення з домінуванням принципу послідовної сегментації рецензованого тексту та наступної характеристики, оцінки, коментування виділених сегментів за різними параметрами — змістом тверджень, способом вираження, термінологією тощо. Саме так будується відома критична праця О. О. Потебні «Разбор сочинения П. Житецкого “Очерк звуковой истории малорусского наречия”»<sup>5</sup>, в якій учений прямо й безпосередньо пише про свою стратегію побудови тексту: «Замечания мои будут следовать в общем порядке изложения, принятому автором <...>» (с. 15). Цього принципу побудови тексту він дотримується від початку й до кінця, завдяки чому сам розбір набуває чіткої та однотипної структури. Розбір складається з блоків, кожний з яких утворюється з прямої або непрямої цитати з праці Житець-

<sup>4</sup> Лавровский П. А. Разбор исследования «О мифическом значении некоторых поверий и обрядов. Сочинение А. Потебни. Москва, 1865 г.» // Чтения в Императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете / Под ред. О. М. Боянского.— М., 1866.— Кн. 2.— 102 с. (Тут і далі при подальшому цитуванні зазначеної праці в дужках вказуємо лише сторінку наведеного фрагмента).

<sup>5</sup> Потебня А. А. Разбор сочинения П. Житецкого «Очерк звуковой истории малорусского наречия.— Киев, 1876 г.».— СПб., 1879.— 76 с.

кого, яка наводиться Потебнею і супроводжується його коментарями, зауваженнями, характеристиками та оцінками.

У цьому розборі аналітичні засоби в структурі такого блоку (коментування, висловлення зауважень, міркувань, спростувань, доповнень і под.) можна звести до чотирьох найтипівіших випадків критичного реагування. Для перших двох типів основним об'єктом реагування й водночас стимулом мовно-аналітичної діяльності виступає фрагмент з тексту Житецького, певне висловлення в єдності плану змісту і плану вираження, у двох інших типах об'єктом реагування стають певні наукові факти, тобто лише план змісту.

Перший тип критичного реагування об'єднує численні закиди на неточність, неясність, хибність, неповноту й неаргументованість певного твердження Житецького. Оцінки Потебні стосуються синкретичного комплексу плану вираження й плану змісту рецензованої праці:

«Это *насколько* мне неясно. Ну, насколько же в корне слова *волк* выразилось мирозерцание, да еще и основное, русского племени?. Потом, странное противоположение лексики грамматике» (с. 8).

Неточність або неповнота аргументації відбита у висловленнях:

«При изображении и объяснении малорусских изменений *о, е* автор не принимает во внимание кое-что, что до него было известно. Так, он говорит <...>» (с. 37); «Автор умалчивает, откуда ему известно, что русс. ударение есть показатель исчезнувшей долготы» (с. 26).

Другий тип критичного реагування пов'язаний з хибним тлумаченням або розумінням Житецьким цитованих тверджень, узятих з історико-фонетичних праць Потебні. Приводом тут стало цитування, яке викривляло зміст висловлених Потебнею положень. Так, майже вся двадцять дев'ята сторінка «Розбору» відтворює фрагмент праці самого Житецького, в якій він цитує Потебню, і після відтворення цієї розлогої цитати Потебня зазначає:

«В этом зеркале я себя не узнаю. Постараюсь восстановить ход своей мысли. Я не мог помириться с тем, будто позволительно, на основании столь скудных примет, как *аканье* <...>, разрывать связь между великорусскими говорами и устанавливать ее между мрусским и сврусским <...>» (с. 29).

Прагнучи відновити істину, Потебня неодноразово виділяє випадки неправомірного приписування йому (в інтерпретації Житецького) певних поглядів: «Автор приписывает мне и сам держится мнения, что <...>» (с. 74).

Третій тип критичного реагування репрезентований випадками спростування тез Житецького:

«Я высказываю свои сомнения в правильности взглядов г. Ж. в том предположении, что мы оба говорим <...>» (с. 10); «Скорее можно перевернуть утверждение г. Ж. и сказать, что <...>» (с. 19); «Против одного из утверждений г. Ж. что <...> можно заметить <...>» (с. 59).

Спростування Потебнею тверджень Житецького супроводжується в розборі розгорнутою аргументацією, якій Потебня надавав першорядного значення,

водночас істотно менш типовими для нього є посилання на чужі праці як джерело аргументації.

Нарешті, четвертий тип критичного реагування пов'язаний з оцінкою наведених Житецьким даних як неповних або недостовірних і повне або часткове заперечення істинності висловів Житецького:

«Всеобщность о выговоре <...> ошибочна; примеры неудачны» (с. 17);  
«Об этой весьма характерической ошибке — Колосов, Загадочные Зв. 32 след.» (с. 20); «Все это априорно и неверно» (с. 64).

Ці оцінки також супроводжуються розгорнутими коментарями, де часто подається енциклопедична довідка про стан розробленості питання <sup>6</sup>.

Характеризуючи модель текстотворення розбору з боку її логіко-епістемічних властивостей, слід звернути увагу на те, що засадничий процедурний принцип, на якому вона ґрунтується, зумовлює когнітивну обмеженість розбору як тексту критико-аналітичного типу. Точка зору рецензента в цьому випадку визначається «прив'язкою» до синтагматики рецензованого твору, вона залишається фіксованою, що не дозволяє рецензентові враховувати ширший контекст, не дає можливості розглянути науковий твір з інших позицій, крізь призму інших перспектив. У фокусі уваги рецензента тут опиняється певний текстовий блок — фрагмент тексту, який розглядається ніби під мікроскопом як у плані його змісту, так і в аспектах термінології, структури, логіки, характеру викладу. У цьому полягає відмінність розбору від рецензії, яка передбачає загальну оцінку внеску рецензованого дослідження в наукову галузь та визначення його місця в ній, значення для наступного розвитку наукового напрямку. Розбір не націлений на кваліфікацію праці «в цілому» (холістична оцінка), особливо за шкалою аксіологічних оцінок («добре» — «погано»), окреслення її значення для перспективних завдань, розвитку наукової галузі або можливостей застосування результатів в інших сферах знання чи в практичній діяльності. Текстотипові ознаки розбору відрізняють його й від відгуку — іншого представника наукового критичного дискурсу другої половини ХІХ ст., значно ближчого до сучасної рецензії <sup>7</sup>.

**2. Вторинна природа тексту-розбору.** Інший чинник, який впливає на всі конструктивні складники розбору, пов'язаний з його вторинною природою. Справді, і за своїм змістом, і за своєю формою розбір співвідноситься з текстом — об'єктом критико-аналітичної діяльності, і в ньому так чи інакше відбивається зміст, структура, лексикон рецензованого тексту. Саме через це слід твердити про похідний, або вторинний, характер розбору. У період становлення історико-філологічної науки та накопичення емпіричних даних об'єктами розборів ставали не лише оригінальні завершені наукові дослі-

<sup>6</sup> Докладніше про цю працю О. О. Потебні див.: Радзівська Т. В. Науковий діалог двох учених: О. О. Потебня і П. Г. Житецький // Наукова спадщина О. О. Потебні у слов'янському культурному контексті : Зб. наук. пр.— К., 2013. — С. 88–106.

<sup>7</sup> Див., напр.: Грунський Н. К. Отзыв об исследовании М. Мурко «Deutsche Einflüsse auf die Anfänge der böhmischen Romantik. Mit einem Anhang: «Kollar in Jena u. beim Wartburgfest» (Graz, 1897) // Изв. отд-ния рус. яз. и словесности императ. Академии наук.— СПб., 1897.— Т. 2. Кн. 4.— С. 1109–1137; Потебня А. А. Отзыв о сочинении А. Соболевского «Очерки из истории русского языка, ч. 1-я, 1884 г.» // Там же, 1896.— Т. 2.— С. 804–831 (див. також численні відгуки І. І. Срезневського у «Записках императорской Академии наук по историко-филологическому отделению»).

дження, а й тексти, які в контексті сучасної наукової практики прийнято розглядати скоріше як результати проміжного чи підготовчого етапу роботи, як матеріали допоміжного характеру. Тому типовим явищем у практиці XIX ст. була ситуація, коли об'єктом аналізу в розборі ставали будь-які зібрані й опубліковані матеріали для вивчення певного питання, огляди, тексти реферативного зразка, матеріали для підготовки словника, праці фактографічного типу.

Цілком природно, що ці різноманітні текстові твори вимагали індивідуального підходу з боку рецензента. Часто тексти, подібні до матеріалів словника, оцінюються насамперед з погляду реальної ситуації у певній науковій галузі та практичної цінності проведеної роботи. Те, як текст — об'єкт рецензування — впливає на формування критико-аналітичного тексту, показує, наприклад, розбір акад. О. І. Соболевським праці проф. О. Л. Дювернуа «Материалы для словаря древне-русского языка (М., 1894)»<sup>8</sup>. «Матеріали» видані після смерті автора його вдовою і, очевидно, не були підготовлені до друку самим автором. Тому після загальної характеристики їх змісту О. І. Соболевський відводить значну частину свого тексту різноманітним огріхам та недолікам, зокрема виділяє дві їх групи: «Первая группа — погрешности, касающиеся внешней стороны слов» (с. 68); «Другая группа — погрешности относительно значения слов» (с. 69). У його розборі розгорнутими списками наводяться знайдені ним недоліки та недоопрацювання, які по суті відображають дії типові для роботи з підготовки рукопису до друку, тобто дії автора і/або редактора чи видавця тексту. Розбір завершується позитивним висновком:

«Готфрид Германн когда-то сказал: “Duae res longe sunt difficillimae — lexicon scribere et grammaticam”. И действительно, труд составления словаря — труд столь тяжелый и малоблагодарный, что необходимо самое снисходительное отношение к его недостаткам и погрешностям. Ввиду этого я считаю себя вправе высказаться за присуждение издательнице “Материалов” полной премии профессора Котляревского» (с. 71).

Таким чином, тут на тексті розбору, його змістовому наповненні відбиваються не лише особливості самого рецензованого тексту, але й обставини, пов'язані з виданням книжки.

Звернення до розбору акад. М. І. Сухомлиновим праці М. Барсукова «Жизнь и труды М. П. Погодина»<sup>9</sup> показує, що його специфіка зумовлена особливостями рецензованого тексту. Той факт, що в цій праці основною дискурсивною формою твору виступає біографічна оповідь, яка для свого аналізу не передбачає спеціальних аналітичних процедур, відбився, природно, і на дискурсивних формах відгуку. Він спрямований переважно на відображення змістового боку рецензованого тексту і містить форми переказу з метою ознайомлення читача зі змістом книжки, напр.:

<sup>8</sup> Соболевский А. И. Разбор труда проф. А. Л. Дювернуа: «Материалы для словаря древне-русского языка (М., 1894)» // Отчет о присуждении премий проф. Котляревского в 1895 году.— СПб., 1896.— С. 65–72.

<sup>9</sup> Сухомлинов М. И. Разбор сочинения Н. Барсукова: Жизнь и труды М. П. Погодина // Отчет о тридцать шестом присуждении наград гр. Уварова.— СПб., 1894.— С. 21–42.

«Для ознакомления с приемами автора и для доказательства сказанного нами приведем несколько примеров» (с. 26); «Погодин приобрел это собрание и в то же время приобрел его библиотеку московского собирателя Филатова. Благодаря необыкновенной энергии Погодина, Древлехранилище его постоянно обогащалось новыми сокровищами» (с. 29).

Інший приклад — розбір В. М. Щепкіним праці П. О. Лаврова «Обзор звуковых и формальных особенностей болгарского языка»<sup>10</sup>. Описовий характер праці, значну частину якої становить публікація болгарських джерел, також не дає підстав для застосування власне аналітичних процедур, і рецензент тут не стільки аналізує й оцінює, скільки зупиняється на всіх головних проблемах, які розглядає автор рецензованої праці: це історія болгарських голосних та приголосних, перехід одних звуків у інші, розгляд основних рис болгарських говорів.

Ще один випадок «нестандартності» розбору пов'язаний з тією обставиною, що рецензент пише свій другий відгук про наукову працю. Це рецензія акад. О. Ф. Бичкова на твір Р. Зотова «О Черниговских князьях по Любецкому синодику и о Черниговском княжестве в Татарское время»<sup>11</sup>, який він рецензував кількома роками раніше, де дав ґрунтовний аналіз праці. Відтак другий відгук не містить детального аналізу, є загалом досить стислим текстом (його обсяг — 3 аркуші), який ураховує висловлену раніше думку, що оформлена у вигляді самоцитування:

«Свой разбор я заключил следующими словами: “Задача, которую г. Зотов поставил себе, ясно высказана заглавием, данным им своему труду. Она состояла в объяснении Любецкого Синодика, насколько он имеет отношение к Черниговским князьям, и в сообщении данных о Черниговском княжестве в Татарское время. И то, и другое выполнено автором: первое весьма обстоятельно, второе в объеме весьма сжато, но в обоих встречаются, кроме сообщения неизвестных доселе фактов, и новые объяснения прежних и предположения, заслуживающие полного внимания по своей вероятности <...>”» (с. 193–194).

Таким чином, другий відгук рецензента, що спирається на попередній критичний текст, лише доповнює його загальними висновками та характеристиками, унаслідок чого, очевидно, й отримує позначення «рецензія».

Ці приклади дають уявлення про діапазон варіювання у сфері дискурсивної практики, пов'язаної з критико-аналітичною діяльністю славістів ХІХ ст., характер відхилення від моделі текстотворення, зумовленої основним процедурним принципом розбору, що пояснюється різноманіттям рецензованих текстів: вони являють собою наукові твори, які різняться за матеріалом дослідження, практичною або теоретичною спрямованістю, конкретними методами і прийомами аналізу, внеском автора<sup>12</sup>. Отже, зако-

<sup>10</sup> Щепкин В. Н. Разбор труда П. А. Лаврова: «Обзор звуковых и формальных особенностей болгарского языка» // Отчет о присуждении премий проф. Котляревского в 1895 году.— СПб., 1896.— С. 20–64.

<sup>11</sup> Бичков А. Разбор сочинения Р. М. Зотова: О Черниговских князьях по Любецкому синодику и о Черниговском княжестве в Татарское время // Отчет о тридцать шестом присуждении наград гр. Уварова.— СПб., 1894.— С. 193–196.

<sup>12</sup> Розглянуті приклади демонструють також особливості мовної свідомості стосовно жанрового статусу критичного тексту, про що свідчить амбівалентний ха-

номірність відходу від стандартної моделі розбору та широке варіювання в сфері критико-аналітичного текстотворення пояснюються особливостями самого процесу наукового пошуку в період становлення славістики, його нелінійним характером. Проте найбільш характерним і об'єднувальним для практики періоду ХІХ ст. був фіксований фінальний блок тексту з висновком рецензента щодо присудження тієї чи іншої премії авторів, як, скажімо, у розборі П. Ф. Фортунатовим праці проф. Г. К. Ульянова<sup>13</sup>:

«<...> я осмеливаюсь выразить надежду, что Академия наук найдет справедливым наградить это сочинение Ломоносовской премией, как такой труд, который существенно обогащает науку» (с. 152)

Висновки такого типу, однак, мали практичний характер і стосувалися переважно внеску автора в справу розбудови науки.

**3. Комунікативні стратегії текстотворення.** Поставлене перед рецензентом завдання оцінити текст за параметром можливості присудження премії, задає основну модальність тексту як модальність аксіологічну, однак насправді розбір ХІХ ст. будується скоріше як текст-характеристика, де подається багатоаспектний аналіз і самого видання, і того дослідження, яке було проведене, і методів, що використовувалися автором. Разом з тим розбір обов'язково включає і чимало фактичної інформації про видання (наприклад, про його структуру, кількість розділів, підрозділів), яке стає предметом інформування, і, таким чином, можна твердити, що в розборі ХІХ ст. найвиразніше представлено дві стратегічні лінії — інформування та характеристика.

**Стратегія інформування** втілюється в актах констатації або повідомлення певних фактів, що стосуються видання (зміст, структурне наповнення тощо):

«Автор начинает свой рассказ с изложения политической борьбы, завязавшейся между Хорватией и Венгрией <...>»<sup>14</sup>; «Первая глава исследования посвящена вопросу о происхождении областного деления и доказательству федеративного характера Литовско-Русского государства (1–62) <...>. Во второй главе (63–296) автор, перечислив великокняжеских чиновников, <...>. Третья глава исследования <...> составляет не только по размерам (297–764 стр.), но по важности и богатству материала, а также и по

рактер уживання позначень *розбор* і *рецензія*. У практиці кінця ХІХ ст., особливо у випадку публікації збірки розборів, уживалися дві номінації — *розбор* і *рецензія*: перша номінація, за традицією, входила до складу назви твору, у той час як друга пов'язувалася з автором, напр.: «Разбор сочинения Н. Барсукова: Жизнь и труды М. П. Погодина. Рецензия М. И. Сухомлинова». Очевидно, мотиваційне підґрунтя при позначенні тексту першою номінацією перебуває скоріше в площині процедурного принципу розбору, у той час як позначення другою номінацією свідчить про ширше розуміння критико-аналітичної діяльності.

<sup>13</sup> Див.: *Фортунатов Ф. Ф.* Критический разбор сочинения профессора Императорского Варшавского университета Г. К. Ульянова «Значения глагольных основ в литовско-славянском языке, ч. 1–2 (Варшава, 1891–95 г.)». — СПб., 1897. — 158 с.

<sup>14</sup> *Ягич И. В.* Разбор сочинения пр. П. А. Кулаковского «Иллиризм. Исследование по истории хорватской литературы периода Возрождения. Варш., 1894» // Отчет о присуждении премий проф. Котляревского в 1895 году. — СПб., 1896. — С. 11.



обработке краугольный камень всего исследования»<sup>15</sup>; «На стр. 90 г. Лавров говорит о переходе *в* в *у*». (Щепкин, с. 61); «В конце седьмого тома помещен <...> Алфавитный указатель личных имен, географических названий, монастырей, церквей, кладбищ и разных предметов, упоминаемых в первых семи книгах Жизни и трудов М. Н. Погодина» (Сухомлинов, с. 22).

Ця стратегія реалізується і в наданні додаткової інформації, співвідносно з дослідженням. Так, І. І. Срезневський у розборі твору К. І. Невоструєва «Слово св. Іпполита об антихристе <...>»<sup>16</sup> кілька сторінок присвячує фактам, що є в розпорядженні науки щодо єпископа-мученика св. Іпполита, працям інших учених, які зверталися до його творів, докладно викладає їх зміст, надбання, завдяки чому «історія питання» стає вагомим частинкою його рецензії.

Інший подібний випадок, коли рецензент доповнює картину предметної галузі, якій присвячено рецензоване дослідження, становить розбір І. В. Ягичем твору П. А. Кулаковського про ілліризм<sup>17</sup>. Завершуючи характеристику питань, піднятих П. А. Кулаковським, він наводить цінні факти про згадані автором постаті діячів хорватської культури (А. Мажуричича, В. Бабукича та ін.), їхні дискусії цього періоду — факти, що були добре відомі Ягичу як представникові того самого інтелектуального середовища.

Значно ширше в розборах представлена **стратегія характеристики**, за якої фокус уваги рецензента спрямовано на різні параметри дослідження, що стають об'єктами коментування, оцінки, характеристики тощо. Так, одним з типових параметрів, за якими текст кваліфікується, слугує зроблена автором робота (часто підготовчого характеру), обсяг вкладеної праці. У цьому разі подається його характеристика (розвивається мотив старанності, ретельності автора, його зусиль, тривалої та напруженої праці), яка навіть за мінімального включення одиниць оцінкового значення в контексті загальної аксіологічної модальності тексту набуває значення позитивної оцінки.

У окремих випадках подібні характеристики вирізняються експресивністю, як у фрагменті з уже згаданого розбору М. І. Сухомлинова (див. вище), де використання дієслів теперішнього часу мають чітко виражене прагматичне завдання переконати адресата у значному внеску автора в зроблену роботу. Пор.:

«Неумоимо собирая материалы, биограф пользовался ими вполне добросовестно. Большого труда стоило ему разобраться в своем главном источнике, Дневнике, и отделить в нем «пшеницу от плевел». Отбрасывая то, что не имеет значения ни для биографии, ни для характеристики, Н. П. Барсуков тщательно *выбирает* все сколько-нибудь ценное, и *приводит* его не как сырой материал, а в обработанном виде, обставляя сообщаемые сведения

<sup>15</sup> *Бершадский С. А.* Разбор сочинения М. Любавского: Областное деление и местное управление Литовско-Русского государства ко времени издания Первого Литовского статута // Отчет о тридцать шестом присуждении наград гр. Уварова.— СПб., 1894. — С. 55.

<sup>16</sup> *Срезневский И. И.* Разбор сочинения К. И. Невоструева: «Слово св. Ипполита об антихристе в Славянском переводе, по списку XII века, с исследованием о слове и о другой мнимой беседе Ипполита о том же, с примечаниями и приложениями» // Отчет о пятнадцатом присуждении наград гр. Уварова.— СПб., 1874.— С. 140–362.

<sup>17</sup> *Ягич И. В.* Знач. праця.

рядом свидетельств и указаний, представляющих дело в его надлежащем свете» (с. 22–23).

Звернення до параметра виконаної роботи як важливої позитивної характеристики виявляємо в розборі П. Ф. Ніколаєвським праці С. Білокурова, присвяченої діяльності старця Арсенія Суханова<sup>18</sup>:

«Сочинение г. Белокурова носит на себе следы многолетней, усидчивой и самостоятельной работы, начатой еще в 1882 году, и отличается многими положительными достоинствами. Оно основано преимущественно на изучении многочисленного относящегося сюда рукописного материала» (с. 44).

Мотив чесності та сумлінності в роботі розвиває і І. В. Ягич, розглядаючи працю П. А. Кулаковського:

«Он взялся за свой труд без предвзятых мыслей, добивался везде раскрытия истины. Я считаю сочинение его вполне достойным присуждения ему премии Котляревского» (с. 19).

Характеризація може торкатися будь-яких інших параметрів рецензованого дослідження, що розкривають його сутність як феномену когніції (методи дослідження, вибір чи відбір матеріалу, поставлені завдання, сфера досліджень та отримані в ній результати, відповідність висновків наведеним фактам і под.), відбивають його специфіку як матеріального текстового об'єкта (якість видання, коректність орфографії, точність/неточність відтворення першоджерел, склад тексту та його структура), на чому ми тут не спинятимемося, оскільки питання про параметри, за якими характеризується науковий текст, неодноразово розглядалося в науковій літературі<sup>19</sup>.

Істотнішим видається розгляд у розборі лексико-синтаксичних засобів характеристикації, яка включає оцінні структури. При цьому слід наголосити, що використання засобів експліцитної оцінки, одиниць з оцінною семантикою (прикметників, дієприкметників, прислівників, іменників), особливо у рематичній позиції в реченні, займає досить скромне місце в структурі розбору, хоча вони спостерігаються практично в кожному тексті, часто в підсумковій, заключній частині розбору. Див., напр.:

«4) К слабым сторонам издания относится не совсем точная орфография, объясняемая несколько ложным взглядом издателя на редакторские свои обязанности. При всем том, при умелом и осторожном пользовании сборником, из него можно извлечь немало ценных и лингвистических данных»<sup>20</sup>; «Наоборот, автор «Обзора» ошибочно видит дифтонг в написании *ea*, употребляемом новейшими издателями родопских и разложских текстов» (Щепкин, с. 60); «Обширный, богатый содержанием труд Н. П. Бар-

---

<sup>18</sup> Николаевский П. Ф. Разбор сочинения С. Белокурова: Арсений Суханов // Отчет о тридцать шестом присуждении наград гр. Уварова.— СПб., 1894.— С. 43–50.

<sup>19</sup> Див., напр.: Ляпунова В. Г, Мешков О. Д., Терехова Е. В. Знач. праця; Лыченко О. М. Знач. праця; Корнева Н. А. Знач. праця; Motta-Roth D. Op. cit.

<sup>20</sup> Карский Е. Ф. Разбор этнографического труда П. В. Шейна «Материалы для изучения быта и языка русского населения Северо-западного края» // Отчет о присуждении премии имени П. Н. Батюшкова / Зап. императ. Академии наук.—1899.— Т. 4. № 1.— С. 84–85.

сукова должно признать весьма *ценным* вкладом в нашу литературу» (Сухомлинов, с. 40); «Таким образом, в сочинении г. Белокурова мы имеем *лучший, очищенный и восстановленный* подлинный текст сочинений Суханова. На издание этого текста употреблена масса труда и времени» (Николаевский, с. 49); «Но, присмотревшись внимательнее, можно заметить, что выдвинутые г. М-м общие доказательства *не вполне убедительны*»<sup>21</sup>; «<...> одним словом для каждого лица написать оправдательный исторический комментарий, составляло задачу г. Зотова, которую он выполнил *прекрасно*» (Бычков, с. 195).

Разом з тим варто наголосити, що найтипівішим для тексту розбору слід визнати поєднання в межах одного речення-висловлення тих засобів, які передають інформування, і тих, що спрямовані на характеристику. Розбір, інакше кажучи, прагне до вироблення синтетичних семантико-синтаксичних структур, які б одночасно виконували функцію інформування про текст і функцію його характеристики, тому для тексту розбору найтипівішими є поліпредикативні структури зі складними ієрархічними відношеннями, синтаксична розгалуженість, наявність експліцитного модусу:

«1): «Материалы для изучения быта и языка русского населения Северо-западного края», собранные и изданные г. Шейном, по богатству своего содержания, особенно в отношении обрядовой поэзии, превосходят все явившееся до сих пор; лишь некоторые из вышедших одновременно с ними сборников, в отношении материалов, касающихся эпической поэзии, могут быть поставлены несколько выше рассматриваемого издания» (Карский, с. 84); «Несмотря на то, что К. И. Невоструев при своей работе не имел главной целью познакомить читателей с древним сказанием о Христе и антихристе, как с одним из памятников древней русской письменности <...> для разумения которого важен и славянский перевод, он сделал для этого все, что можно было от него ожидать» (Срезневский, с. 156); «У Н. П. Барсукова есть свои взгляды и убеждения, которыми он дорожит и которые он высказывает с полной открытостью; но он не навязывает их читателю, и не жертвует правдивостью рассказа ради предвзятой мысли и своих личных симпатий <...>» (Сухомлинов, с. 26).

Наведені висловлення містять синтаксичні підструктури з домінуючою функцією інформування (інформування про належність тексту, що вивчається автором, мету автора в роботі, стиль його роботи, змістове наповнення видання). Водночас вони характеризують видання: у першому випадку, у тексті Ю. Ф. Карського, — через порівняння з іншими виданнями (*по богатству своего содержания, особенно в отношении обрядовой поэзии, превосходят все явившееся до сих пор...*), у другому (текст І. І. Срезневського) — завдяки відзначенню зусиль автора і зробленої роботи, пов'язаної з перекладом пам'ятки, у третьому (текст М. І. Сухомлинова) — з акцентуванням уваги на особливостях манери викладу автора, його прагненні до щирості, відвертості, правдивості викладу.

<sup>21</sup> Дашкевич Н. П. Разбор сочинения В. Ф. Миллера: Экскурсы в область русского народного эпоса I–VIII // Отчет о тридцать шестом присуждении наград гр. Уварова.— СПб., 1894.— С. 79.

Як бачимо, подібні синтаксичні структури відзначаються смисловою на-сиченістю, яка корелює з цілим репертуаром синтаксичних ресурсів мови, що змушує згадати ідеї Н. Д. Арутюнової про розрізнення двох синтаксичних різновидів прози — ієрархічної (або синтагматичної) та актуалізуючої<sup>22</sup>. Без сумніву, синтаксис розборів відтворює ознаки ієрархічного синтаксису, в якому почесна роль відводиться експлікації логічних зв'язків — цільових, причинно-наслідкових, допустових, умовних, в яких уживаються вставні та інші одиниці, що передають логічний зв'язок між пропозиціями (*поэтому, и несмотря на все это, таким образом, при всем том, тем не менее, следовательно* та ін.). У розборах розгалуженість окремого речення, в якому домінують ієрархічні сентенціональні зв'язки, поєднується з розбудовою засобів міжфразової зв'язності. Крім цього, спостерігається тенденція до створення поліфункціональних синтаксичних побудов, які здатні одночасно реалізувати в межах речення низку комунікативних завдань.

**4. Дискурсивні форми в текстах-розборах.** 3-поміж дискурсивних форм розборів відзначимо три, які є найтипівішими як засоби відображення критико-аналітичних процедур, спрямованих на характеристику та кваліфікацію наукового твору. Це дискурсивні форми, що передають 1) семантику зіставлення позитивних і негативних характеристик рецензованого дослідження, стану вивченості певного питання та ін., 2) семантику суб'єктивізації повідомлюваної інформації з опертям на ментальні дії та стани суб'єкта мовлення, 3) семантику явища невинуватих очікувань. Це також дискурсивні форми, які поєднують у собі вказані типи значень.

Дискурсивні форми, що передають семантику зіставлення переваг і недоліків, тих рис дослідження, які рецензент розглядає як позитивні або негативні, знаходять відповідне синтаксичне оформлення у вигляді протиставних та допустових конструкцій, конструкцій з відношеннями зіставлення, порівняння, висловів, які можна кваліфікувати як застереження. У них, як правило, акцент робиться на тих характеристиках, які рецензент розглядає як позитивні, і водночас звертається увага на характеристики негативного плану, що ніби «врівноважують» їх. Подібні висловлення особливо характерні для стилю рецензування Ягича, зіставлення в них позначене метафорою зважування, природною для операції виведення холистичної оцінки, та образом терезів:

«В сочинении его найдется *много дельных замечаний* и по этой части, но эти стороны вопроса в его исследовании не исчерпаны» (с. 9); «Но чего недостает труда г. Куликовского по отношению к сербам и словенцам <...>, то вознаграждается очень *внимательным и добросовестным подбором* всех подробностей и мелочей, относящихся к иллиризму загребскому» (с. 10).

Однак вони властиві і розборам інших авторів:

«И несмотря на все это г. Миллер пользуется историческим методом преимущественно лишь в этюде о Добрыне, а в других местах своих “Экскур-

<sup>22</sup> Див.: Арутюнова Н. Д. Язык и мир человека.— М., 1999.— С. 481–488, де розвинуто ідеї й положення, висловлені в праці: Арутюнова Н. Д. О синтаксических разновидностях прозы // Сб. науч. тр. МГПИИЯ им. М. Тареза.— М., 1973.— Вып. 73.— С. 183–189.

сов” он придерживается этого метода слабо» (Дашкевич, с. 76); «Тем не менее, разработка вопроса о генезисе русских былин все еще пребывает в хаотическом состоянии <...>» (там же, с. 71); «Конечно, против некоторых догадок и мнений автора, как недостаточно обоснованных, можно возражать, но в целом его труд является замечательным и в своей совокупности вполне заслуживает награды» (Бычков, с. 194).

Для висловлень, що передають цю семантику, типовим є використання мовних засобів, які виражають допустові та протиставні або протиставно-допустові відношення, відношення контрасту: *и все-таки..., тем не менее..., вместе с тем..., несмотря на..., но.*

Дискурсивні форми, що передають семантику суб'єктивізації повідомлюваної інформації, містять експліцитний або імпліцитний модуси, він відображає ментальні стани і ментальні дії, які вказують на ставлення суб'єкта мовлення до пропозиції та її істинності, наприклад введення певної інформації у фокус розгляду, вираження сумніву в її істинності:

«Несколько смелой кажется нам только решительность, с которой автор “Обзора” отрицает возможность иноязычного влияния на образование постпозитивного члена в болгарском языке» (Щепкин, с. 63); «Поэтому, трудно согласиться с автором, чтобы основное деление В. княжества Литовского на воеводства и земли опиралось на начала, данные самостоятельной политической жизнью отдельных княжеств <...>» (Бершадский, с. 68).

Обидва наведені висловлення можуть бути зведені до істиннісної оцінки тез автора рецензованого дослідження (*Я считаю ложным (неправильным, неправомерным) то, что утверждает автор*), однак слід наголосити, що саме в контексті рецензування створюються передумови для широкого варіювання дискурсивних форм, які передають модальну семантику суб'єктивізації повідомлюваної інформації. Попри те що подібні висловлення в контексті характеристики набувають оцінного змісту і роблять свій внесок у формування підсумовуючої холістичної оцінки, вони відображають ті моменти в загальному когнітивному процесі, які розглядаються суб'єктом як значущі для нього й такі, що заслуговують обговорення професійною дискурсивною спільнотою.

Дискурсивні форми із семантикою невинуватих очікувань суб'єкта мовлення найчастіше отримують вербальне втілення у використанні форм умовного способу з привнесенням значень деонтичної модальності, ірреальної умови. Подібним висловленням властивий значний інтерпретаційний потенціал і вони можуть прочитуватися як закид, побажання, рекомендація, оцінка внеску автора тощо залежно від предмета мовлення. Так, в одних випадках на перший план виступає семантика невинуватих очікувань, хибної, з погляду рецензента, програми дослідження:

«Вот ряд вопросов, на которые ожидали бы ответа в исследовании об иллиризме <...>» (Ягич, с. 14); «Казалось бы, на основании этих теоретических замечаний автор должен был прийти к более или менее правильному и трезвому взгляду на общий процесс возникновения нашего народного эпоса. Но при ближайшем рассмотрении оказывается, что автор не соблюл

должного равновесия в определении значения основных начал богатырского эпоса» (Дашкевич, с. 73).

У інших випадках актуалізується семантика оцінки в зв'язку з недостатньою опрацьованістю питання або певним відхиленням від стандарту:

«Я не ошибусь, кажется, если скажу, что почтенный труд его вышел бы гораздо полнее, всестороннее и нагляднее, если б <...>» (Ягич, с. 9); «Усердие автора в этом отношении выше всякой похвалы, можно бы даже упрекнуть его в некотором излишестве» (там же, с. 10); «Точнее было бы говорить о переходе <...>» (Щепкин, с. 61); «Было бы правильнее отнести эту заметку <...>» (Срезневский, с. 157).

Нарешті, можна знайти висловлення, спрямовані на демонстрацію правильної програми дослідження з підкресленням деонтичної модальності, правильних дослідницьких кроків, які не були здійснені, або хибних поглядів, що привели до відповідних висновків:

«Но мне кажется, этому очерку должно было предшествовать коротенькое введение, в котором было бы исторически изложено...» (Ягич, с. 11); «Мне кажется, следовало бы показать отдельно ошибки издания, сличивши с рукописями, и затем уже ошибки самого перевода, повторяющиеся во всех списках» (Срезневский, с. 160); «Неосновательные гипотезы автора относительно происхождения индоевроп. именительного и винительного падежей не повлияло бы, конечно, в такой степени на историческую часть его исследования, если бы Попов строго отличал существующее уже значение известной формы от того значения, из которого оно могло образоваться <...>»<sup>23</sup>.

Висловлення подібного змісту, в яких рецензент розкриває своє бачення «правильного» виконання дослідження, досить типові для рецензування другої половини XIX ст.

**5. Висновки.** Звернення до текстів наукової критики в межах дискурсу славістичних студій XIX ст. демонструє, що в період становлення славістики як науки критико-аналітичним процедурам надавалося неабияке значення, текстотворення в цій сфері було позбавлене формальних приписів, а тексти відзначалися глибиною змісту, високим рівнем інтерпретації рецензованої праці, безкомпромісним пошуком наукової істини. Деякі критичні твори цього типу й досі розцінюються як такі, що зробили значний внесок у розвиток славістики.

Якщо розглядати розбори XIX ст. в світлі загальних тенденцій мовного розвитку, то необхідно наголосити на тому, що в рамках критико-аналітичного текстотворення відбувався процес кристалізації семантико-синтаксичних форм вираження критичної думки, відшліфовувалися мовні засоби критичного реагування, засоби оцінки та характеристики, а це давало імпульс

---

<sup>23</sup> *Фортуатов Ф. Ф.* Разбор сочинения А. В. Попова: «Синтаксические исследования. I. Именительный, звательный и винительный, в связи с историей развития заложных значений и безличных оборотов в санскрите, зенде, греческом, латинском, немецком, литовском, латышском и славянском наречиях. Воронеж. 1881 г., стр. 307.» // Отчет о двадцать шестом присуждении наград гр. Уварова.— СПб., 1884. — С. 110–111.

для поступового формування репертуару поліпредикативних синтаксичних структур ієрархічного типу, призначених для вираження ускладнених логіко-сміслових комплексів та відображення логіко-методологічних аспектів наукового дослідження. Саме критико-аналітичне текстотворення створювало умови для активізації мовно-мисленнєвої діяльності, що поєднувала в собі реалізацію низки аналітичних процедур, формування аргументації, залучення широкого спектра наукових фактів, вирішення прагмалінгвістичних завдань, пов'язаних з «фактором адресата» тощо.

Безумовно, дослідження текстів-розборів має багатопрофільний характер, а сам матеріал відкриває чимало пошукових перспектив у межах дискурсивних, семантико-синтаксичних, прагмастилістичних, лінгвокультурологічних студій. Їх вивчення дає можливість передусім повніше розкрити динамічний процес формування славістики як науки: ці тексти відображали боротьбу наукових ідей, мали на собі відбиток тих наукових і громадянських цінностей, які були властиві їхнім авторам, зрештою, за своїм інтерпретаційним потенціалом часто становили значущі наукові твори, що характеризували їхніх авторів як видатних методологів-практиків, діяльність яких визначали когнітивні й методичні засади наукового пізнання.

T. V. RADZIYEVSKA

#### **A BOOK REVIEWING IN THE DISCOURSE OF COMPARATIVE PHYLOLOGY STUDIES OF XIX c.: TEXT-FORMATION AND PRAGMATICS**

The paper deals with the text type of a *razbor* «an analytical book review», which represents the dynamic norms of the book reviewing activity in the area of Slavic studies in the second part of XIX c. Among the authors of these analytical works it should be noted A. A. Potebnya, I. I. Sreznevski, Vatroslav Jagic, P. A. Lavrovski, F. F. Fortunatov, N. P. Dashkevich and others. The *razbor*'s were rather vast works of critical and analytical content (their scope could be up to 80–100 pages), which were published in various ways including a single issue. Some of them are still considered as significant works which had a crucial influence on the Slavic studies in XIX c. The *razbor*'s of this period are examined in the perspective of discourse analysis covering such aspects as text-formation and pragmatics. The study of text-formation aims to identify the main parameters of a *razbor* as a text of analytical and critical type and to reveal the factors, which cause the variability of its structure. The main procedure principle which determines text-formation of *razbor*'s is realized by a set of operations in order to segment, to analyze, to criticize and to qualify a philological work. It is shown that the *razbor*'s procedure principle is characterized by a specific cognitive frame which can put cognitive hedges and restrict the perspective during the consideration of the work. The pragmatic peculiarities of these texts are defined by the main communicative strategies (information and characterization) and also discursive forms in which these strategies are realized (complex syntactical structures expressing some dominant idea).

**Key words:** text of a book review, book reviewing, Slavic studies of XIX c., critical discourse.